

ACCEȚIUNILE TERMENULUI DE *REGISTRUM* ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVI-LEA

Mihai Olaru*

Abstract. *The study explores several meanings of the term registrum as rendered by the 14th century Transylvanian sources. In addition to the common meaning of register of documents, „registrum” also designated list of outlaws, list of fines, and a letter comprising a listing (of land boundaries, expenses and acts of an individual). In spite of the wide diversity in terms of size, issuer, content and purpose, all these documents had in common the idea of enumeration. Registrum, in all these meanings, is recorded in the 14th century, although the first meaning – register of documents – is recorded already from the second half of the 13th century at Oradea. The study concludes that the emergence and the increasing number of mentions of documents called „registrum” was influenced by the same complex factors which determined the development of written culture in medieval Hungary, especially during the Angevin period: the practical value of the written documents, the growing number of literate people, and the need of institutions and officials to have a more accurate record of their activities.*

Keywords: register, list, place of authentication, outlaw, Transylvania

Introducere

Tema acestui studiu se încadrează în problema mai largă a utilizării scrisului în societatea medievală din Transilvania. Demersul nostru își propune să investigheze – într-o formă preliminară – accepțiunile termenului de „registrum” ca o contribuție la cheștiunea memoriei administrative. Chiar dacă „memorie” sugerează în general oralitate, eu folosesc termenul cu sensul de informație conservată de instituții cu ajutorul căreia acestea își pot „aminti” anumite acțiuni legale ale persoanelor private. Cercetarea a pornit de la interesul pentru registre ca forme de păstrare a informației în scopul utilizării ei ulterioare și de la premisa că folosirea registrelor în procesul administrativ indică creșterea capacității de control a regalității și a instituțiilor sale. Pe parcurs însă a devenit evident că termenul „registrum” avea mai mult înțelesuri în secolul al XIV-lea. Studiul de față va documenta consemnările termenului de „registrum” și va releva accepțiunile sale.

Din punct de vedere geografic accentul studiului cade pe Transilvania în accepțiunea curentă, adică atât Transilvania voievodală, cât și teritoriile învecinate de la nord, vest și sud-vest. Acest lucru este facilitat de aria geografică acoperită de volumele *Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania și Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*, preponderent utilizate aici, și motivat de posibilitatea de a contextualiza și compara evoluțiile în domeniul stocării informației în voievodatul Transilvaniei și în afara lui. Segmentul cronologic ales este secolul al XIV-lea, o perioadă de „reformă”¹ în istoria Ungariei, determinate într-o oarecare măsură de prezența la cârma Ungariei a regilor angevini.

* Asistent cercetare, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: olaruv@gmail.com

¹ Termen folosit de Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, traducere: Aurora Moga, Cluj-Napoca, Edit. Mega, p. 217-221 (Infra: Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*).

Scrierea medievală în Ungaria, la fel ca în restul Europei latine, se dezvoltă sub impulsul și influența cancelariei papale². Modelul instituțional în privința înregistrării documentelor a fost oferit de papalitate, cu cel mai timpuriu registru păstrat de la sfârșitul secolului al IX-lea și cu serii neîntrerupte de registre din vremea pontificatului lui Inocențiu al III-lea (1198-1215)³. În jurul anului 1200 se produce și în restul Europei – în mod inegal, desigur – „revoluția documentară”⁴. În acest context apare și se dezvoltă în Anglia Plantagenetilor ceea ce Robert Bartlett numea „înregistrarea scrisă a documentelor scrise”⁵, adică evidența instrumentelor scrise legale care oferea acestora din urmă o siguranță suplimentară. În Franța secolelor XIII-XIV, înscrisurile sunt adunate în ceea ce s-a numit *le trésor des chartes* și servesc la construcția idealului de permanență dinastică⁶. Aceeași înmulțire a documentelor scrise se observă și în Ungaria începând cu secolul al XIII-lea și mai ales în secolul al XIV-lea⁷. Spre sfârșitul secolului următor, după cum arată Zsigmond Jakó, „scrierea a încetat să mai fie o artă sau o știință mai mult sau mai puțin ezoterică, devenind un sistem practic pus în slujba nevoilor vieții.”⁸.

Problema proliferării înscrisurilor a fost deja abordată în istoriografia referitoare la Transilvania⁹. Istoriografia din anii '50 a susținut că numărul tot mai mare de documente scrise reflecta preocuparea claselor stăpânitoare de a-și asigura stăpânirea asupra pământului și a țăranilor aserviți¹⁰. Aserțiunea este corectă – o bună parte din înscrisurile medievale fiind acte de posesiune ale nobililor sau instituțiilor ecleziastice –, dar incompletă din mai multe motive. Mai întâi, instrumentele scrise vin să compenseze dispariția sau slăbirea „memoriei colective a comunităților tradiționale”¹¹. Apoi, cunoștințele legate de practica scrisului au fost folosite de clericii care au reiterat importanța scrisului față de oralitate¹². În plus, în interiorul claselor stăpânitoare apăreau și conflicte. Astfel, documentele scrise

² Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania, sec. XI-XV*, în *DIR. Introducere*, vol. II, București, Edit. RPR, 1956, p. 238 (infra: Pall, *Diplomatica latină*).

³ Thomas Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, ediția a 2-a, Stuttgart, 2000, p. 59-72.

⁴ Expresia „record revolution” la Robert Bartlett, *England under the Norman and Angevin Kings (1075-1225)*, Oxford, Clarendon Press, 2000, p. 199, (infra: Bartlett, *England under the Norman and Angevin Kings*).

⁵ Traducerea expresiei „to record in writing the written records”, la Bartlett, *England under the Norman and Angevin Kings*, p. 199.

⁶ Olivier Guyotjeannin et Yann Potin, *La fabrique de la perpétuité. Le trésor des chartes et les archives du royaume (XIIIe-XIXe siècle)*, în „Revue de synthèse”, 5e série, année 2004, p. 15-44.

⁷ Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, p. 149-151; Martyn Rady, *Literacy, Performance and Memory: the „Áldomás” (Trankopfer) in Medieval and Early Modern Hungary and Transylvania*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”. Series Historica, Supplement 1, 2015, p. 365 (infra: Rady, *Literacy, Performance and Memory*).

⁸ Jakó Zsigmond, *Paleografia latină cu referire la Transilvania* (infra: Jakó, *Paleografia latină*), în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I (infra: *DIR*), București, Edit. R.P.R., 1956, p. 217.

⁹ Jakó, *Paleografia latină*, p. 171-229; Pall, *Diplomatica latină*, p. 227-320; Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, Edit. Științifică, 1971, p. 75 (infra: Jakó, Manolescu, *Scrierea latină*).

¹⁰ Jakó, *Paleografia latină*, p. 191.

¹¹ Preiau noțiunea de la Rady, *Literacy, Performance and Memory*, p. 365, în engleză „traditional communities of memory”.

¹² Rady, *Literacy, Performance and Memory*, p. 365.

răspundeau nevoii diferitelor instituții (regalitate, palatin, voievodul Transilvaniei, adunări ale nobililor din comitate) de a avea evidența actelor emise și a deciziilor luate¹³. La aceste cauze se adaugă necesitățile de ordin practic, valorizarea documentului scris, prevenirea falsificării, utilitatea economică a scrisului etc.¹⁴.

Înmulțirea înscrisurilor atrage după sine și practica înregistrării lor. Zsigmond Jakó era de părere cu ceva timp în urmă că prima încercare de a înregistra documente ar fi aparținut regelui Bela al III-lea în 1181¹⁵. Dacă a existat o asemenea măsură, ea nu s-a aplicat pentru o lungă perioadă de timp. Mai mult, același istoric se arată sceptic față de propria afirmație într-o publicație mai recentă¹⁶. Potrivit lui Francisc Pall, ținerea de registre a fost rezultatul influenței cancelariei papale și că datorăm acestor instrumente chiar o bună parte din documentele păstrate (în copie sau regist)¹⁷. Creșterea numărului registrelor în cursul secolului al XIV-lea este expresia unui interes public care începe să se contureze, fie că e vorba de cel al clericilor, nobililor sau de cel al orașenilor¹⁸.

Un rol deosebit în înmulțirea înscrisurilor și în prezervarea lor au avut-o așa-numitele locuri de adevărire (*loca credibilia*)¹⁹. Originea, funcționarea și evoluția istorică a acestora a constituit obiectul unor cercetări, atât vechi cât și mai recente, și sunt în general cunoscute²⁰. Mențiunea unui registru la Alba Iulia în 1371 a fost interpretată ca un

¹³ Francisc Pall a arătat deja că registrele aveau rolul de a „permite emitentului ținerea evidenței treburilor sale administrative, juridice, politice”, în Pall, *Diplomatica latină*, p. 235-236; Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, p. 149, afirmă că răspândirea înscrisurilor „se explică prin necesitățile guvernării, dar mai mult a fost o urmare a pretențiilor crescânde ale nobilimii”.

¹⁴ *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII*, coord.: Susana Andea, Cluj-Napoca – Gatinau, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, s.a.; Susana Andea, Adinel Dincă (ed.), *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă*, Cluj-Napoca – Gatinau, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, s.a.

¹⁵ Jakó, *Paleografia latină*, p. 193.

¹⁶ *Codex Diplomaticus Transsylvaniae Erdélyi okmánytár*, vol. I (1023-1300), editor: Jakó Zsigmond, Budapesta, 1997, p. 34 (infra: *Erdélyi okmánytár*).

¹⁷ Pall, *Diplomatica latină*, p. 235-236.

¹⁸ Kiss András, *A kolozsvári városi könyvek în Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, editors: Sipos Gábor, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása Kolozsvár, 1996 (infra: Kiss, *A kolozsvári városi könyvek*).

¹⁹ Jakó, Manolescu, *Scrierea latină*, p. 100.

²⁰ Francisc Pall, *Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. II (1957), p. 391-405; Tamás Kőfalvi, *Places of Authentication (loca credibilia)*, în „Chronica. Annual of the Institute of History. University of Szeged”, vol. II (2002), p. 27-38; Zsolt Hunyadi, *Administering the Law: Hungary's „loca credibilia”*, în *Custom and Law in Central Europe*, Cambridge, Centre for European Legal Studies. Faculty of Law, 2003, ed. Martyn Rady, p. 25-36; Zsolt Bogdándi, *Remarks on the Activity of the Cluj-Mănăștur Place of Authentication in the Age of the Transylvanian Principality*, în „Transylvanian Review”, vol. XXI, supplement no. 2 (2012); Zsolt Bogdándi, *Locurile de adevărire din Oradea în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în „Oradea, poarta Ardealului ...”*. Rolul istoric al Oradei în epoca principatului. Studii despre istoria Țării Bihorului 2., coord.: Teréz Oborni, Oradea, Asociația Tanoda și Asociația Culturală Varadinum, 2017. Un studiu detaliat asupra locului de adevărire al capitlului din Alba Iulia a fost realizat de Károly Vekov, *Locul de adevărire din Alba-Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Gloria, 2003; Kiss András, *Locurile de adevărire din Transilvania în timpul secularizării lor*, în „Revista Arhivelor”, LXXI, vol. LVI, nr. 1/1994; Kiss, *A kolozsvári városi könyvek*.

semn al complexității activității vicarilor generali episcopali din Transilvania²¹. Orașele au fost de asemenea un mediu propice producerii de acte scrise mai ales datorită activității comerciale intense și creșterii numărului de știutori de carte. Deși organizate din secolul al XIII-lea, arhivele orășenești s-au păstrat mult mai puțin, iar seriile neîntrerupte de registre orășenești datează din secolul al XVI-lea²².

În acest context marcat de proliferarea documentelor scrise și de creșterea importanței scrisului în Ungaria medievală, documentele consemnează tot mai des termenul de „registrum” ale cărui accepțiuni le vom studia mai jos. Ca metodă, studiul de față urmărește mențiunile documentare la „registrum”, încercând să releve sensul acestuia în funcție de conținutul documentului. Studiul nu are în vedere conservarea actelor în sacristiile unor instituții ecleziastice decât pentru a puncta că nu este clar în toate cazurile dacă un document era păstrat în sacristie sau era transcris în registru. Nu voi discuta cazul registrelor orășenești din care s-au păstrat doar fragmente din perioada discutată aici²³. De asemenea, unele registre sunt private în sensul că privesc treburile și posesiunile unor actori privați, și nu sunt propriu-zis instrumente administrative, acestea neintrând în preocupările mele în acest studiu²⁴.

„Registrum” și accepțiunile sale

Glosarele latinei medievale oferă câteva traduceri pentru „registrum”. În glosarul lui du Cange „registrum” este întrudit cu „registum” și „registrum”, toate trei având accepțiunea de carte sau volum²⁵. Glosarul termenilor latini cu privire la istoria României traduce „registrum” prin scrisoare²⁶. Aceste accepțiuni se găsesc și în documentele din Transilvania medievală, dar cu unele nuanțe pe care le voi semnala la locul potrivit.

„Registrum” ca însemnare sau scrisoare

Accepțiunea de însemnare/scrisoare se regăsește în multe documente din epocă. Prima mențiune în Transilvania voievodală a termenului „registrum” datează din 1329, când Capitlul din Alba-Iulia adeverește un schimb de moșii între regele Carol Robert și Ștefan zis Pagan. Hotărnicirea făcută de oamenii celor două părți și ai capitlului a fost prezentată membrilor instituției din urmă într-un „registru” [*reambulando distinciones et*

²¹ Adinel Ciprian Dincă, *Instituția episcopală latină în Transilvania medievală (sec. XI/XII-XIV)*, Cluj-Napoca, Argonaut, Mega, 2017, p. 178.

²² Jakó, Manolescu, *Scrierea latină*, p. 100.

²³ Jakó, Manolescu, *Scrierea latină*, p. 12.

²⁴ Alard, abatele mănăstirii Igrîș, a venit la judecată în 1367 cu o condică (*volumen*) conținând documentele mănăstirii, temându-se să aducă originalul din 1205 din pricina inundațiilor, *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania* (infra: DRH-C), vol. XIII (1366-1370), editori: Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea, București, Edit. Academiei Române, 1994, nr. 230.

²⁵ *Glosarium mediae et infimae latinitatis*, conditum a Carolo Du Fresne domino du Cange, tom V, Paris, 1845, p. 668.

²⁶ *Glosar de termeni și expresii din documentele latine privind istoria medie a României*, București, 1965, p. 162. Este curios că termenul nu apare la J.F. Niemeyer, *Mediae Latinitatis Lexicum Minus*, fasc. 1, Leiden, Brill, 1954; găsim aici doar verbul „registro-regestrare” tradus prin „a înregistra”, p. 902.

cursus metarum visus certitudine pernotando rescribi fecerunt et fecissent et repositas in registro facta plena relatione nobis presentarunt]²⁷. Această accepțiune este consemnată și în deceniile următoare. În 1369 aflăm că omul regelui și al capitlului de Cenad au hotărnicit o moșie și au „trecut în scrisoarea de hotărnicie” [*in registro reportaverunt*] descrierea hotarelor acesteia²⁸. De asemenea, la 1383 capitlul din Oradea răspunde reginei că s-a făcut o hotărnicire și a fost trecută „în scrisoarea de hotărnicie a acelor oameni, ai reginei și al nostru” [*in registro eorundem reginalis et nostri hominum*]²⁹. În toate aceste cazuri *registrum* se referă cel mai probabil la un singur document în care erau trecute descrierile de hotare ale unor moșii sau relatarea operațiunilor de hotărnicire făcute de oamenii autorității publice și ai unui loc de adevărire.

Un aspect foarte important al activității locurilor de adevărire îl constituia înregistrarea depozițiilor martorilor. Documentul rezultat era denumit în unele cazuri tot „*registrum*”. Astfel, când în 1370 se amână declarațiile martorilor părților într-un proces, o însemnare pe verso ne spune că „pentru a se face vestirea și deschiderea condicii, pricina a fost amânată [din nou, n.a.] ... deoarece împuternicitul părții a cerut amânarea ...” [*pro publicatione facienda et apertione registri, causa est prorogata ... quia procurator partis adverse ... causa prorogare petebat*]³⁰. Un alt document din același an este chiar mai explicit: două părți într-un proces de moștenire își aduc martorii ale căror spuse au fost „înscrise pe de rost” [*seriatim registratis*]. Apoi, în ziua sorocului, membrii capitlului „la cererea acelor părți deschizând la scaunul de judecată al domnului nostru episcop condica noastră, în care erau înscrise pe de rost numele și mărturiile sus-zișilor martori și erau păstrate sub pecetea noastră” [*ad petitionem ipsarum partim registro nostro, in quo nomina et assertiones predictarum testim seriatim erant conscripte et sub nostro sigillo conservate, in sede iudiciaria domini nostri episcopi apperto*] au socotit că martorii părșilor au fost influențați de aceștia din urmă și că nu cunoșteau pricina decât din auzite, dând dreptate părșilor³¹. Chiar dacă edițiile moderne ale celor două documente au optat pentru traducerea lui „*registrum*” prin cu „condică”, avem și aici de a face cu însemnări, în acest caz ale unor mărturii, și cu ideea de însușire.

Sensul de însemnare sau scrisoare poate fi atribuit și în alte situații. Într-un document datat 1361-1362, orașenii din Baia Mare și Baia Sprie îi scriu comitelui de Maramureș și Ugocea că „am scris într-o scrisoare” [*scripssimus ... in registro*] despre abuzurile lui Dragoș Românul. Prin „scrisoare” editorii colecției *Documente privind Istoria României* au tradus *registrum*, fiind greu de crezut că era un registru pentru înregistrarea abuzurilor unui individ³². În 1369, obștea cnezilor din districtul Sebeș cere banului să

²⁷*Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, vol. II (1322-1332), editor: Nagy Imre, Budapesta, 1881, p. 397; *DIR-C*, XIV/2 (1321-1330), București, Edit. Academiei R.P.R., 1953, nr. 534.

²⁸*DRH-C*, vol. XIII, nr. 376.

²⁹*DRH-C*, vol. XVI (1381-1385), editori: Susana Andea, Lidia Gross, Adinel-Ciprian Dincă, București, Edit. Academiei Române, 2014, nr. 294.

³⁰*DRH-C*, vol. XIII, nr. 461.

³¹*DRH-C*, XIV (1371-1375), editori: Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, București, Edit. Academiei Române, nr. 49.

³²*DRH-C*, vol. XII (1360-1365), editori: Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Sabin Belu, Ioan Dani, Marionela Wolf, București, Edit. Academiei Române, 1985, nr. 2.

intervină pentru a fi scutiți de o dare de trei sute de florini deoarece a suportat găzduirea regelui; actul prin care se adresează se numește *registrum* și a fost tradus drept „scrisoare” [*vestram magnificentiam in presenti registro humili cum supplicatione exposcimus*]³³.

Din toate situațiile de mai sus în care se folosește termenul de „registrum” reiese cu claritate ideea de enumerare sau descriere prin enumerare.

Listele de proscriși

O altă accepțiune a termenului de „registrum” este cea de „listă de proscriși”, document rezultat în urma adunărilor ținute la nivelul unui comitat sau al mai multora, sub conducerea regelui, a palatinului sau a voievodului Transilvaniei. Asemenea adunări se țin deja din secolul al XIII-lea³⁴, dar listele de proscriși sunt menționate doar din secolul următor. Acest înțeles al lui „registrum” este menționat documentar începând cu 1351³⁵. Capitlul din Oradea înștiințează că vicecomitele de Satu-Mare a decis trecerea lui Nicolae, fiul lui Pavel și Ștefan, fiul lui Laurențiu, slujitorii unui magistru Gheorghe, în registrul celor scoși în afara legii (*registrum proscipcionali*), tradus în *Documenta Romaniae Historica* prin „lista”³⁶. În 1363, Nicolae Bebek, comitele de Szabolcs, și juzii nobililor adevăresc că adunarea obștească a comitatului a declarat cinci indivizi ca răufăcători și i-a trecut „în lista de răufăcători” [*in legistro denigratos*]³⁷. În 1370, Ladislau de Oppolia, palatinul Ungariei, prezidează o adunare a obștii nobililor din Caraș pentru stârpirea răufăcătorilor și arată că nobilii „i-au trecut în lista lor drept hoți obștești și răufăcători învederați care trebuie scoși în afara legii și dați spre a-și căpăta convenita pedeapsă” [*pro publicii furibus et latronibus ac notoriis malefactoribus committentes, ad debitam vindictam proscribendos et extradandos nobis in eorum registo <sic> assignarunt*] pe o serie de indivizi³⁸. Aceștia urmau să piardă toate posesiunile și puteau fi uciși fără ca rudele lor să poate ridica plângere³⁹. Tot în 1370, Pavel de Bernolth, vicecomitele de Solnoc, arată că un Petru, fiul lui Ladislau, și-a găsit calul furat „la unul trecut în negru în listă, fiind pus în afara legii” [*unum proscriptum in registrum denigratum*] pe nume Ștefan zis Fudor⁴⁰. Vedem deci că acest tip de registru era ținut și utilizat de autoritățile comitatense.

Un asemenea caz este consemnat și în Transilvania voievodală, în 1353, când, un act al regelui Ludovic I arată că anterior două moșii din comitatul Turda au trecut asupra voievodului Ștefan. Motivul acestei schimbări în stăpânirea moșiilor au fost „fărădelegile

³³ DRH-C, vol. XIII, nr. 417.

³⁴ Susana Andea, *Congregații voievodale și palatinale (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, Argonaut, Mega, 2013, p. 44-50.

³⁵ E posibil ca menționarea acestui tip de „registre” său aibă de a face cu transferul, în 1342, a unei părți din atribuțiile comitelui către palatin – în comitatele supuse jurisdicției acestuia –, care de acum trebuia să țină regulat adunări ale nobililor din comitate și să proscribe răufăcătorii; Pál, *Regatul Sfântului Ștefan*, p. 207.

³⁶ DRH-C, vol. X (1350-1355), editori: Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad Gündisch, București, Edit. Academiei R.P.R., 1977, nr. 42.

³⁷ DRH-C, vol. XII, nr. 197. A se observa forma *legistro*, în loc de *registro*.

³⁸ DRH-C, vol. XIII, nr. 511.

³⁹ DRH-C, vol. XIII, nr. 511.

⁴⁰ DRH-C, vol. XIII, nr. 500.

și nelegiuirile” comise de stăpânul lor, tot un Ștefan, pe care „jurații asesori și juzii nobililor din părțile Transilvaniei, înfierându-l în mai multe rânduri ca pe un răufăcător obștesc și om primejdios, au poruncit să fie înscris în condica celor celor puși în afara legii”⁴¹. Să remarcăm că ideea de enumerare apare și mai pregnant în acest tip de documente care înșira numele unor indivizi acuzați de diverse crime și declarați proscriși.

Listele de gloabe

Al treilea sens pe care termenul de *registrum* este de listă de gloabe. Deocamdată acest tip de documente provine doar din afara Transilvaniei voievodale, dar îl aduc aici în discuție pentru a ilustra un alt sens al lui „registrum” și pentru a ridica întrebarea de ce nu avem consemnări și în Transilvania. Originea lui este într-o poruncă din 1316 sau 1320⁴² a regelui Carol Robert cu privire la strângerea gloabelor și a cheltuielilor de judecată. Aplicarea acestei porunci este prezentată ca un indiciu al reinstaurării ordinii și justiției de către puterea centrală după o perioadă de „semeții, neînțelegeri, certuri, războaie, fapte de silnicie, încât cei săraci și fără putere erau apăsați fără nici o milă de cei bogați și puternici”⁴³. Strângătorii gloabelor mandatați de palatin, judele curții sau comitele și juzii nobililor dintr-un comitat trebuiau să se ducă la scaunul de judecător al comitelui unde urmeau să se strângă gloabele împreună cu un om al regelui și cuomul unui loc de adevărire și acolo să citească atât mandatul regal cât și lista întocmită din porunca dregătorilor⁴⁴. În această listă erau trecuți cei care erau datori să plătească și din el erau șterși cei care plăteau și primeau scrisoare de descărcare.

Desigur, ca urmare a acestei porunci regale, comitele Paul, judele curții regelui, ținea liste în care erau trecute gloabele de încasat. Conform acestor liste [*iuxta tenorem registrarum ipsius comitis Pauli*] Petru prepozitul și conventul din Dealul Orășii adevăresc în 1335 zălogirea unei jumătăți de moșie a lui Petru Nakas, în comitatul Szabolcs pentru plata unei gloabe⁴⁵. O altă aplicare a acestei porunci a lui Carol Robert avem în 1341 când aflăm într-o înștiințare a conventului din Dealul Orășii de o listă a aceluiași jude al curții regale [*registrum ejusdem comitis Pauli*] cu numele a șase nobili din Bihor care datorau gloabă (nu au plătit deoarece i-au bătut pe oamenii trimiși să încaseze gloaba)⁴⁶. Dintr-un document din 1366 aflăm că omul regelui Leukus a fost

⁴¹ DRH-C, vol. X, nr. 183. O rezervă se impune în acest caz, deoarece până în prezent nu se cunoaște originalul documentului care a fost cuprins ca transumpt în 1375 și apoi trecut într-o scrisoare privilegială din 1577. Ediția română a documentului și regestul publicat în *Erdélyi okmánytár*, vol. III (1340-1359), editori: Jakó Zsigmond, Hegyi Géza, W. Kovács András, Budapesta, 2008, p. 261, s-au bazat pe o traducere maghiară publicată în 1900.

⁴² *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457*, editori: Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bacskái, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1976, p. 73-75 dă ca dată aproximativă a documentului 1320. Anul 1316 este indicat de DIR-C, vol. XIV/1 (1301-1320), București, Edit. Academiei R.P.R., 1953, nr. 237.

⁴³ DIR-C, vol. XIV/1, nr. 237.

⁴⁴ DIR-C, vol. XIV/1, nr. 237.

⁴⁵ Fejér, Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tom VIII, vol. 4, Buda, 1832, p. 133-136 (infra: Fejér, *Codex diplomaticus*).

⁴⁶ DIR-C, vol. XIV/4 (1341-1350), București, Edit. Academiei R.P.R., 1955, nr. 48.

înjurat când i-a cerut unui Nicolae să plătească o gloabă „potrivit listei de gloabe” [*formam registri judicia seu birsagya*]⁴⁷. Este vorba despre același „registru” în 1367 când judele curții regale, Ștefan Bebek arată că o parte dintr-un proces nu s-a înfățișat la judecată „lăsându-se să fie împovărați de gloabe, după cum, punând să se cerceteze, am văzut că este cuprins în lista noastră de judecată” (*in registro nostro judiciali requiri faciendo videremus contineri ... se in iudiciis agravari permitendo*)⁴⁸. Chiar dacă avem de a face doar cu mențiuni ale acestor liste de gloabe, este clar că și ele conțineau o enumerare a unor persoane și cuantumul datorat.

Registre de acte

Ajungem la cel mai usual înțeles al termenului de „registrum”, și anume registrul de acte. Registrele ca tip de documente istorice se particularizează prin faptul că sunt păstrate de instituția emitentă și cuprind mărturiile, rapoarte și copii ale documentelor eliberate. Din perioada studiată aici s-au păstrat doar câteva fragmente de asemenea registre, seriile continue datând din secolul al XV-lea⁴⁹, dar consemnările lor documentare încep din secolul al XIII-lea și devin destul de frecvente în perioada angevină.

Din punct de vedere cronologic, primele mențiuni de registre în care se trec diferite informații sunt din afara Transilvaniei voievodale, mai precis în legătură cu locurile de adevărire din Oradea. Acest lucru nu este întâmplător, Oradea fiind în secolele XIII-XIV un important centru cultural și intelectual legat de existența unei episcopii și a mai multor mănăstiri. Personalul superior al acestora formau un grup important de intelectuali, și promotori ai unei culturi ecleziastice bazate pe scris și citit⁵⁰. Din primele decenii ale secolului al XIII-lea datează celebrul „Registrul de la Oradea”⁵¹, care consemna diverse pricini de judecată dintre anii 1208-1235. Cel mai probabil la acest registru se referă un document din care aflăm că mărturiile a două părți într-un proces sunt scrise de capitlul de Oradea *in registro nostro*⁵². Referințele la registrele ținute de capitlul de la Oradea și de conventul din Dealul Orășii se înmulțesc în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Cele două instituții religioase transcriu privilegiile la cererea unor nobili în 1256⁵³, 1282⁵⁴, 1283⁵⁵, 1284⁵⁶ și 1298⁵⁷. Aproape un

⁴⁷ Arh. Naț. Magh., DL 52101; DRH-C, vol. XIII, nr. 138.

⁴⁸ DRH-C, vol. XIII, nr. 222.

⁴⁹ Kiss András, *Documente create de locurile de adevărire*, în „Acta Musei Napocensis”, 31, II/1994 (înfra: András, *Documente create de locurile de adevărire*), p. 240; Jakó, Manolescu, *Scrierea latină*, p. 100.

⁵⁰ Jakó Zsigmond, *Oradea în istoria bibliotecilor noastre medievale*, în Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București: Kriterion, 1977, p. 13-71; Kornél Szovák, *Tradiția culturii scrise la Oradea*, în *Oradea și Bihorul în evul mediu timpuriu. Studii despre istoria Țării Bihorului I*, coord.: Attila Zsoldos, Oradea, Asociația Tanoda și Asociația Culturală Varadinum, 2017, p. 159-180.

⁵¹ DIR-C, vol. I (1075-1250), București, Edit. R.P.R., 1951, nr. 67.

⁵² Fejér, *Codex diplomaticus*, tom VII/1, Budapesta, 1890, p. 219.

⁵³ *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, editor: Wenzel, Gusztáv, vol. VII (înfra: Wenzel, *Árpádkori új okmánytár*), Pesta, 1869, p. 458; DIR-C, vol. II (1251-1300), București, Edit. Academiei R.P.R., 1951, nr. 16 și 17.

⁵⁴ Fejér, *Codex diplomaticus*, tom VI, vol. II, Budapesta, 1830, p. 405-406.

secol mai târziu, în 1379, doi nobili se prezintă la capitlul din Oradea cu un document vechi și deteriorat, cerând emiterea lui sub formă de transumpt. Pentru a se convinge de autenticitatea actului – care data din 1284 – călugării îl confruntă „cu alte scrisori ale noastre vechi, puse în arhiva noastră” [*cum aliis nostris litteris in conservatorio nostro repositis*] și confirmă autenticitatea comparând sigiliile⁵⁸.

În Transilvania voievodală practica ținerii registrelor este consemnată mai târziu decât la Oradea. Începând cu prima jumătate a secolului al XIV-lea sursele semnalează existența unor registre ținute de locurile de adeverire în care erau consemnate copiile actelor emise, mărturiile părților într-un proces și copiile documentelor prezentate de părți⁵⁹. Primul registru cu sensul uzual de instrument de conservare a informației este menționat în 1336, dar reflectă o practică anterioară. Răspunzând cererii lui Petru, fiul lui Iacob zis Cheh, care declară furtul unui privilegiu, capitlul Transilvaniei caută „în registrul cancelariei noastre”⁶⁰ [*in regestro camere nostre*] documentul original. Documentul, datând din 1324, este găsit și transcris în noul privilegiu. Deci, la 1324 cel mai devreme capitlul Transilvaniei ținea un registru conținând copii ale actelor emise.

În cazul pierderii sau deteriorării actelor de posesiune se recurge la arhiva locului de adeverire pentru emiterea unei copii autentice conform originalului păstrat acolo. Astfel, la 2 noiembrie 1360, Dionisie, voievodul Transilvaniei, notifică membrii capitlului din Alba-Iulia că s-a prezentat Nicolae, în numele tatălui și fraților săi, arătând că s-au prăpadit actele referitoare la pricini de moșii și mai ales la spița devălmășiei lor. Totuși, „alt rând al acelor scrisori se află, după obicei, puse la păstrare în sacristia sau arhiva bisericii voastre și că le-ar fi acum trebuitoare ca să le înfățișeze întru apărarea drepturilor lor”⁶¹ [*quorum alia paria in vestra sacristia seu conservatorio ecclesie vestre more solito reposita haberentur, que nunc pro tuicione suorum iurium ipsis ad exhibendum forent necessaria*]. Capitlul răspunde după aproximativ 2 luni (30 decembrie 1360) și arată că a căutat actul original, datând din 1329, „în sacristia sau arhiva noastră de taină unde au fost puse și păstrate cu grijă” [*in sacristia et conservatorio nostro secreto, ubi fuerunt deposito et diligenter conservata*] și că l-a găsit „în registrul din arhiva noastră” [*in conservatorio nostro in registro*]⁶².

Într-un proces din 1366 pentru jumătate din moșia Sânmihai din comitatul Cluj, o parte recurge la o scrisoare privilegială „aflată” în sacristia sau arhiva bisericii, și căutată și

⁵⁵ Wenzel, *Árpádkori új okmánytár*, vol. IX, Pesta, 1871, nr. 261; *DIR-C*, vol. II, nr. 286.

⁵⁶ *DIR-C*, vol. II, nr. 303 și nr. 300.

⁵⁷ Wenzel, *Árpádkori új okmánytár*, vol. X, nr. 207; *DIR-C*, vol. II, nr. 492.

⁵⁸ *DRH-C*, vol. XV (1376-1380), editori: Susana Andea, Viorica Pervain, Lidia Gross, Adinel-Ciprian Dincă, București, Edit. Academiei Române, 2006, nr. 328.

⁵⁹ Kiss, *Documente create de locurile de adeverire*, p. 246.

⁶⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (infra Ub.)*, vol. I, editori: Franz Zimmermann și Carl Werner, Sibiu, 1982, p. 480-481; *DIR-C*, vol. XIV/3 (1331-1340), București, Edit. Academiei R.P.R., 1954, nr. 304.

⁶¹ *DRH-C*, vol. XI (1356-1360), editori: Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad Gündisch, Sabin Belu, București, Edit. Academiei Române, 1981, nr. 530.

⁶² *DRH-C*, vol. XI, nr. 548.

găsită în registrul capitlului din Alba-Iulia, la cererea scrisă făcută de voievodul nostru Petru” [*ad literatoriam petitioni Petri, vicevovode nostri ... factam, in registro ipsorum requisitarum et reinventarum*]⁶³. Un caz similar este consemnat în 1383 când Ladislau, voievodul Transilvaniei, înștiințează conventul din Cluj-Mănăstur că un Ioan, fiul lui Iwanka de Juș, și-a pierdut un act scris referitor la moșiile sale Ligii și Petea, „al cărui dublet se află în arhiva voastră” [*quorum paria in conservatorio ecclesie <vestre> repostia forent*]. Voievodul cere conventului să transcrie actul⁶⁴. Doar două zile mai târziu, în 20 ianuarie 1383, conventul răspunde că a găsit actul respectiv, datând din 1334, „în registrul din arhiva noastră” [*in conservatorio nostro in registro*] și a pus să fie transcris⁶⁵.

Registrele locurilor de averire, adunând la un loc copii ale documentelor emise privitoare la mai multe persoane, conțineau un volum mai mare de informație comparativ cu listele și însemnările discutate mai sus. Totuși, împărțeau cu aceste documente, desemnate tot ca „registrum”, ideea de evidență și de enumerare.

Concluzie

Apărând în secolul al XIII-lea, documentele desemnate prin termenul de „registrum” devin tot mai numeroase în secolul al XIV-lea, mai ales în a doua jumătate a acestuia. „Registrum” putea să însemne o scrisoare de hotărnicire întocmită de oamenii unui loc de adevărire și ai unei autorități ca parte a operațiunii de hotărnicire, o însemnare a unor cheltuieli sau a unor abuzuri, o listă de proscrisi întocmită de adunările comitatense (sub conducerea palatinului și poate a voievodului Transilvaniei), o listă de gloabe sau pur și simplu registre de acte ținute de locurile de adevărire. Comun tuturor acestor sensuri este ideea de enumerare a unor persoane, bunuri, amenzi, activități sau chiar a unor documente legate într-un volum.

Apariția și frecvența crescândă a documentelor numite registru în Transilvania secolului al XIV-lea (și a doua jumătate a secolului al XIII-lea) însoțește progresul culturii scrise în aceeași perioadă. Este perioada în care scrisul capătă o importanță tot mai mare, actul scris fiind valorizat în special pentru utilitatea sa practică, înscrisurile se înmulțesc, iar numărul știutorilor de carte crește. Motivele înmulțirii referințelor la registre sunt la fel de complexe ca și cele ale dezvoltării practicilor scrisului. Registrele de acte apar din nevoia locurilor de adverire de a-și ține evidența documentelor emise când numărul acestora a crescut. Listele de proscrisi țin de nevoie autorităților comitatense de a avea o evidență precisă a celor declarați în afara legii. Listele de gloabe au de a face cu nevoia unor dregători de a ști cine le datorează gloabă și în ce quantum, acestea fiind o parte însemnată a veniturilor lor. În cele din urmă, ideea de înșiruire specifică registrelor și listelor pătrunde și în alte documente care primesc uneori tot numele de „registrum”: scrisorile în care se trec hotărele de moși, însemnarea mărturiilor într-un proces, abuzurile unui individ sau cheltuielile unei comunități.

⁶³ DRH-C, vol. XIII, nr. 13.

⁶⁴ DRH-C, vol. XVI, nr. 228.

⁶⁵ DRH-C, vol. XVI, nr. 231.